

...Къавеханедеки сабалыкъ емектен сонъ, Усеин оджа шеэрге чыкъты, чаршы къалабалыкъ эди. ...Огге юрюджи, арткъа къайтыджы юклю девелер ве эшеклер, боюнларына чанълар такъылы учъ атлы фаэтонлар, къырмызы къушакълы, шеритли тепе къалпакълы айдавджылар... фуруннынъ янындан кечип кетип оламадылар. Ичери беяз беденли, индже мыйыкълы уста агъач курекнен печтен янтыкълар чыкъарып, ири тахта тѣшеме узеринде тизмекте. Янашада, тенеке сергилерде кербар ренкли тазе булгъачалар, пакълавалар сыра-сыра олып, ярашып туралар.

Тѣкмеджилер, къылджылар, къалайджылар, бакъырджылар, къадайыфчылар, куркчилер, терзилер тиджарет этмектелер...

(Ш. Алядин)

110-иш. Аталар сѣзлерини кочюрип язынъыз. Асыл ве япма сѣзлерни къайд этинъиз.

1. Догърулыкъ озар, эгрилик бозар.
2. Багъчасыз юрткъа бульбуль къонмаз.
3. Достсуз адам — къанатсыз къуш.
4. Ашамакъчюн яшама, яшамакъчюн аша.
5. Яхшылыкъ яманлыкътан къуветлидир.

111-иш. Метинни окъунъыз. Джумлелердеки сѣзлерни джед-вельге ерлештиринъиз:

Асыл сѣзлер	Япма сѣзлер
...	...

Усеин оджа кимерде токъталып, уджу-буджагъы ёкъ инсан чалкъанмасыны сейир эткен киби ола, лякин чокъ турмагъа чареси ёкъ^С. Базиргян Ялпачыкънынъ аршынмал тюкяны огюнден Шабалта мааллесининъ къабургъасындан кече.

Ханджами мааллесининъ эсли-башлы эркек эалиси шимди уйле^Ф намазында. Ибадетханеде... тюрлю мемурлар тенеффюс маначыгъынен къавеханелерге толушкъанлар.

Шеэрнинъ меркез мааллелеринде уйлелик тенеффюске риает этильсе де, Келир къапу бетте, Гъазы-Мажурда, Шейтан-Чаршыда иш токътагъаны ёкъ.

(Ш. Алядин)

Земаневий къырымтатар тилинде янъы сѣзлер, эсасен, эки усулнен япылалар:

1) морфологик усулнен; 2) синтактик усулнен.

Тамыргъа сѣз япыджы ялгъама къошулып янъы сѣз япылувы морфологик усулнен сѣз япувдыр. Бойле усулгъа *ялгъамалы усул* дейлер. Месея, *акъыллы, акъылсыз, акъылланмакъ* киби япма сѣзлер *акъыл* сѣзюне *-лы, -сыз, -ланмакъ* ялгъамалары къошулувынен япылгъанлар.

112-иш. Метинни окъунъыз. Морфологик усулнен япылгъан сёзлерни къайд этинъиз. Сёз япыджы ялгъамаларны бельгилеп, оларнынъ имлясыны изаатланъыз.

...«Къобалар» ичинде эснафлар, яни: къыршавджы, къалайджы, тенекеджи, кълпакъчы, кийизджи, чыракъчы, къайышчы, аякъкъапчы, демирджи, къуюмджи, ишчи, бешикчи ве дигерлери чалыштылар.

...Эснаф озь кечинмесини зоргъа чыкъарыр ве онынъ ишлеп чыкъаргъан малы Багъчасарайдан чокъ узакъ кетмез. Шойле ки, фабрика эм дюльбер, эм уджуз къазанлар япар, бакъырджынынъ ясагъан къазанлары онынъле ольчешмез...

(У. Ипчи)

113-иш. Схемалар узьре морфологик усулнен янъы сёзлер
язынъыз.

...
...
... -лыкъ

...
...
... **-ЛИК**

...
...
... -лукъ

114-иш. Джумлелерни кочюрип, япма сёзлерни бельгилеңиз.

Къартоп лезетли ве файдалы емек^Ф олгъаныны билемиз. Къартоп бир йыллык чалы осюмликлер сырасына кире. (Д. Б.) Алтын кузь ве къарлы, ягъмурлы кунлер артта къалдылар^С. Намуслы, виджданлы, инсаниетли, эмексевер, бильгили инсан олып етишсин. (У. Э.) Зорбалыкъкъа къаршы эйиликни къойдыкъ. Озюнинъ алтмыш йыллык омюринде бабам, заваллы, бойле гъарезлик, хаинлик, мераметсизлик корьмеген эди. (И. П.)

24-юнджи дерс

НУТУКЪ ИНКИШАФЫ ДЕРСИ

ФИКИР ЮРЮТЮВ ИНШАСЫ

115-иш. Ашагъыда берильген метинни окъунъыз. Муэллиф не акъкъында фикир юрютет? Эмине насыл левханы хатырлай? Не ичюн бу левхалар оны де кульдюре, де асабийлештире? Берильген тертип боюнджа инша язынъыз.

О, төшегинде, аркъя устюнде ятып, омюр саифелерини козьден кечирме-ге башлады. Бир кунь дайысынынъ къызы Айше Эминеге мусафирликке кельди. О вакъыт Айше: «Бабай», — деп, бирисине хитап эткенде, учъ

яшында Эмине анасындан баладжасына: «Меним бабам — ким?», — деп сорады. Эмине буны ич унутмай: анасынын дудакълары солукъып, бурюшип, козьлери сылангъан бир алда берген джевабы араштыргъан киби олгъан эди. Анасы исе: «Араштырма, балам, бабанъ о бир дюньядадыр», — деген эди. Эмине анасына: «Бабай манъа андан не кетиреджек?» — деп сорагъан эди. Чюнки шеэрге кеткен бабалар балаларына урбалыкъ материал ве татлы къалач кетире эдилер. Буны Эмине коре ве биле эди. Амма о бир дюньядан къайтылмагъаныны бильмей эди. Эмине, балалыгъынынъ бу левхачыгъыны хатырларкен, ихтиярсыз джылмайып кульди. Лякин, хаялы омюрни анълап башлагъан деврине кечкенинен, асабийлешти, хаялдан олса да, кечкен омрюндеки вакъиалардан титсинген киби олды.

(Дж. Гъафар)

Фикир юрютов иншасыны язув тертиби:

1. Беян этеджек фикиринъизни кыскъа ве анълайышлы шекильде тизинъиз.
2. Бу фикирни исбатламакъ ичюн, козеткен адисе, вакъиалардан мисаллер кетиринъиз.
3. Беян эткен фикиринъизни нетиджеленъиз.

Фикир юрютов иншасынынъ схемасы:

1. Эсас фикир
2. Исбатлар:
 - а) ...;
 - б) ...;
 - в) ...
3. Нетиджелер.

116-иш. Бешинджи сыныфта огренген нутукъ чешитлери акъкъында бильгилеринъизни хатырламакъ ичюн, берильген метинни окъунъыз. Бири биринъизге суаллер берип, джеваплагъынъыз.

Нутукъ чешитлери

Нуткъумызнынъ эсас чешитлери — **икъе, тариф, фикир юрютов.**

Икъеде бир де бир вакъиа, арекет акъкъында сёз юрютиле. Тариф эткенде, инсанларнынъ, табиятнынъ, эшьяларнынъ аляметлери акъкъында айтыла. Фикир юрюткенде исе, бир де бир адисе, вакъианынъ себеби, озъара мунасебетлери талиль этиле.

Нутукъ чешитлерини суаль къойып бельгилемек мумкюн. Икъеге — *не олды?* тарифке — *насыл?* фикир юрютовге *не ичюн?* киби суаллер къоймакъ мумкюн.

117-иш. Ашагъыдаки вазиятке эсасланып, диалог тизинъиз: бир талебе — джогърафия оджасы, экинджиси – мектеп талебеси. Оджа феннен багълы бир къач суаль бере, талебе исе бу суаллерге джевап бере.

118-иш. Ашагъыда берильген мевзулардан бирине инша язынъыз.

1. Мен насыл зенаат саиби оладжагъым. Не ичюн?
2. Мен насыл фенни севем? Не ичюн?
3. Мен къайсы йыл мевсимини бегенем? Себеби?

Инша язгъанда, неге эмиет бермели:

1. Иншанынъ мевзусыны сечип, алынъыз.
2. Иншаны беян этмек ичюн къулланыладжакъ сёзлер, сёз бирикмелери, ибарелерни топланъыз.
3. Иншанынъ тизиливини бельгиленъиз.
4. Тариф эткенде, фикирлеринъизни ифаделемек ичюн, шахсий, чешит тюрлю, текрарланмагъан сёзлер къуланмалысынъыз.
5. Язгъан фикирлеринъизни, «гонълюнъизден кечиререк», озь дуйгъу ве мунасебетинъизни косътерек, беян этинъиз.

25-инджи дерс

СЁЗ КЪОШУЛУВЫНЕН (СИНТАКТИК УСУЛНЕН) ЯПЫЛГЪАН СЁЗЛЕР

Ашагъыда берильген япма сёзлерни окъунъыз. Бу сёзлернинъ имлясында олгъан фаркъны къайд этинъиз.

- китапхане
- аякъкъап
- къартана
- Акъмесджит

Синтактик усулнен къошма, муреккеп ве чифт сёзлер япылыр.

1. *кунь + айлан = кунъайлан; ель + дегирмен = ельдегирмен.*

Бу эки сёз бири бирине къошулып, янъы сёз мейдангъа кетирди, къошулып язылгъаны ичюн, *къошма* сёз олалар.

2. *сары + бакъла = сары бакъла, бинъ эки юз беш; ачыкъ + мавы = ачыкъ мавы; яза + берди = яза берди.*

Бу сёзлер де бири бирине къошулып, янъы сёзлер асыл этелер, лякин айры алда язылалар. Бу — *муреккеп* сёзлер.

3. *Чифт* алда язылгъан сёзлер де янъы мана мейдангъа кетирелер, лякин языда эки тамыр арасында дефис къоюла: *савут-саба, кунъ-кунъден, аш-сув, уфакъ-тефек.*

Ихтар: *аз-аз, чокъ-чокъ* киби текрарлангъан сёзлер асыл сёз сайылалар.

119-иш. Метинни окъунъыз. Синтактик усулнен япылгъан къошма, муреккеп ве чифт сёзлерни къайд этинъиз.

T

Къавеханеде^T тек къартлар дегиль, яш йигитлер де топлана, бири тулуп-зурна, дигери кемане яхуд даре чала, кимерлери къайтармагъа ойнай, я да тюркю сёйлейлер. Къавехане огюндеки мейданда янъгъырагъан: «Оппа! Машшалла!» садалары койнинъ этрафындаки къаяларгъа урунып, акс-сада олып эшитилелер.

(Ш. Алядин)

120-иш. Ашагъыда берильген джедвельни мисаллернен толдурынъыз.

Къошма сёзлер	Муреккеп сёзлер	Чифт сёзлер
идарехане, ...	йигирми беш, ...	сой-акъраба, ...

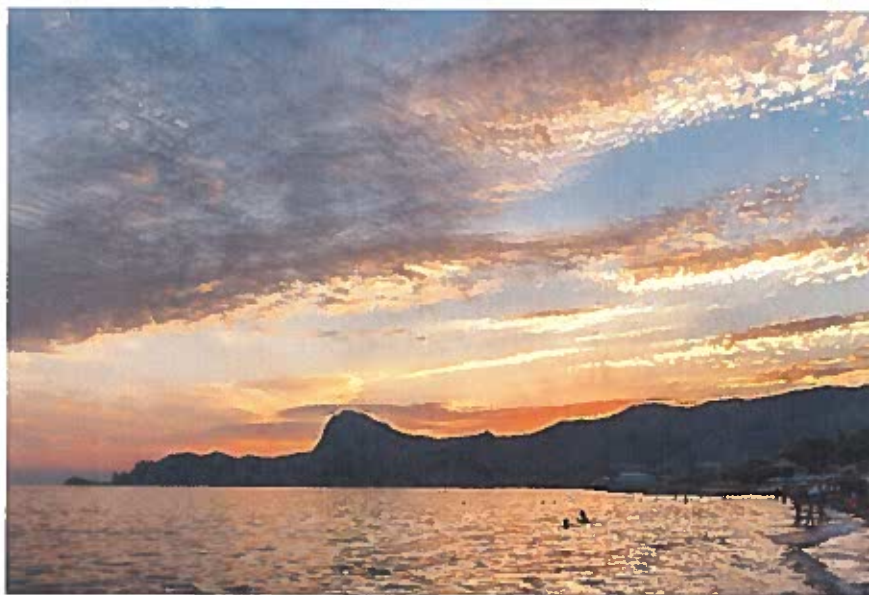
121-иш. Шиирни кочюрип язынъыз. Чифт сёзлерни къайд этинъиз.

Кунъ этеги ерге тийди,
Къызыл-чабакъ алланды.
Кок къоюджа антер кийди,
Чилле-къуртлар джанланды.

Сес-солукъ ёкъ, тек кимерде
Чегерткилер чырылдай,
Тосат-тосат талгъын ельнен
Алтын ашлыкъ шувулдай.

(Э. Шемь-заде)

◆ Биринджи ве учюнджи сатырларны окъуп, бу ибарелернинъ маналарыны анълатынъыз.

122-иш. Ашагъыда берильген муреккеп, чифт сёзлерни кёулланып, джумлелер уйдурып язынъыз.

Чанъ чечек (колокольчик), дыр-дыр-фатма (дымянка), пелит фындыгъы (жёлудь), акътал (верба белая), акъмантар (белый гриб), морпатильджан (баклажан), акъкъайын (берёза).

123-иш. Схемалар узьре янъы исимлер япынъыз. Бир къач сёзнен джумлелер тизинъиз.

семиз
таракъ
къарабаш

≡

от

янар
буз
Чатыр

≡

дагъ

26-нджы дерс

СЁЗ ЧЕШИТЛЕРИ

◆ Джумлени окъунъыз.

Бугунъ бешинджи ве алтынджи сыныф талелелери меракълы кезинтиге бараджакълар.

◆ Джумледеки сёзлер насыл суальге джевап олалар ве насыл мананы ифаделелер?

Сёзлер мана ве грамматик шекиллери джеэтинден бири бирине бенъзевине коре сёз чешитлерине болюнелер.

Шимдики кырымтатар тилинде сёзлер учь группагъа болюнелер:

1) *там маналы (мустакъиль) сёзлер*; 2) *ярдымджы сёзлер*; 3) *айры группаны тешкиль эткен сёзлер*.

1. Там маналы сёзлер предметинъ адыны, аляметини, сайысыны ве сырасыны, арекетини ве алыны бильдирип, джумле азасы вазифесини беджерелер. Там маналы сёзлер булардыр — *исим, сыфат, сайы, замир, фииль* ве *зарф*.

2. Ярдымджы сёзлер джумледе сёзлернинъ озъара мунасебетини косьтермек (*мунасебетчилер*), джумле азаларыны ве джумлелерни бири-биринен багъламакъ (*багълайыджылар*) я да сёзлерге бир де бир кёшма мана бермек (*дереджеликлер*) киби вазифелерни беджерелер. Ярдымджы сёзлер мустакъиль алда джумле азасы вазифесинде кёулланылмайлар.

3. Айры группаны тешкиль эткен сёзлерге *модаль сёзлер, нидалар* ве *мимемалар* (такълидий сёзлер) кирелер.

124-иш. Метинни окъунъыз. Эр бир сёз насыл сёз чешитине аит олгъаныны белгилеңиз.

Дженюптеки бу шеэрде танъ эрте ата. Геджелери сувып етиштирмеген топракътаки асфальт куннинъ ярысынадже ойле бир кыза ки, онынъ устюне ялынаякъ бассанъ, мытлакъа табанларынынъ куйдюирсинъ.

Кунеш озъ нурларыны, къуйып ягъган ягъмур киби тёкип, дженюптеки бу шеэрни фурун киби кыздыра, джанлы махлюкъат узерине укумдар кесиле, оларны сачакълар, терек кольгелери астына айдай.

(С. Шукурджиев)

125-иш. Берильген метинни кочюрип язынъыз. Там маналы сёзлерни бир сызыкънен, ярдымджы сёзлерни эки сызыкънен къайд этинъиз.

Табиат, омюрлерини агъыр эмекте кечириджи бу адамларнынъ къайдыны чексе керек, оларгъа къавий муче ве чыдамлылыкъ багъышлагъан^С. Бадемликте яшы юз онны, юз йигирмини кечкен къарт адамлар аз дегиль.

(Ш. Алядин)

126-иш. Схемалар узьре морфологик усулнен янъы сёзлер язынъыз.

...
...
...
-джы

...
...
...
-джи

127-иш. Метинни окъунъыз. Ярдымджы сёзлерни сечип, кочюрип язынъыз.

Тюневин, гуя кок къутургъан, бутюн гедже яшын яшнап, кок гудюрдеп, чыкъты. Мен эрте ятсам да, ничюндир юкълап оламадым. Ниает, башымны ёргъан тюбюне тыкътым. Манъа пенджеренинъ огюнде оськен балабан урюк терегининъ жыйкълдысы, онынъ пытагъы эвнинъ тёпесине окъалангъаны эшитиле. Бираздан эвнинъ тёпесинден «чып-чып» этип тамчылар тюше башладылар. Олар ташчыкълар тюшкен киби «такъ-такъ-такъ» этип, алюмин чанакълнынъ ичине сыкъ-сыкъ тамладылар.

(Э. Амит)

128-иш. Джедвельни мисаллернен толдурынъыз.

Сёз чешитлери

там маналы сёзлер

ярдымджы сёзлер

*айры группаларны
тешкиль эткен сёзлер*

Исим, сыфат,
сайы, замир,
фииль, зарф.

Мунасебетчилер,
багълайыджылар,
дереджеликлер
..., ..., ...

Модаль сёзлер,
нидалар ве мимемалар
..., ..., ..., ...

27-нджи дерс

ТАМ МАНАЛЫ СЁЗЛЕР

◆ Ашагъыда берильген джедвельге эсасланып, суаллерге джевап беринъиз:

а) насыл сёз чешитлери там маналы сайылалар?

б) эр бир сёз чешитининъ ифаделеген манасыны ве джевап берген суаллерини айтынъыз, мисаллер кетиринъиз.

Там маналы сёзлер

Сёз чешити	Ифаделеген манасы	Джевап берген суаллери
Исим	предметнинъ манасыны бильдире	<i>ким? не?</i>
Сыфат	предметнинъ аляметини ифаделей	<i>насыл?</i>
Сайы	предметлернинъ сайысы- ны, микъдарыны бильдире	<i>къач? къачындыжы? къачар?</i>
Фииль	предметнинъ иш-арекетини, алыны бильдире	<i>не япты? не олды? не япа? не ола? не япаджакъ? не оладжакъ?</i>
Зарф	иш-арекет насыл алда, не вакъыт, не ерде япылгъа- ныны анылата	<i>насыл алда? не вакъыт? не ерде?</i>
Замир	исим, сыфат, сайы ерине къулланыла	<i>ким? не? насыл? къайсы?</i>

129-иш. Юкъарыдаки джедвельге эсасланып, метинде олгъан там маналы сёзлерни талиль этинъиз.

...Денъиз шапырды-копюрди, дерсинъ, еринден кочты. Къанатлы чал далгъалар ялыгъа чабдырыла, чёкюрли къая ташларына урула, артка къайтыр-къайтмаз, бар кучюни топлап, кене ялыгъа авдарыла...

Сим-сия, уджсуз-буджакъсыз дерья бутюн гедже атты-тутты, ялыны котеклей-котеклей болдурды, энди яваш-яваш шувулдай, мор козьлеринде шадлыкъ-къуванч корюне. Акъ далгъаларгъа ошагъан акъ къушлар исе къанатларынен денъизнинъ далгъалы кокюсини сыйпай, сонъ бирден кокке котерилип, ёкъ олып кетелер...

(С. Эмин)

130-иш. Метинни кочюрип язынъыз. Там маналы сёзлернинъ суаллерини бельгилеп, сёз чешитини таинленъиз.

Ниает, айланмадаки дут терегине еттим^с.

О вакъыт бу терек даа гурь эди. Онынъ япракълары арасында чырмашып къалгъан ай шимдикисидай козюмнинъ огюнде. Терек, ортасындан башлап, эки дане къалын къош пытакъкъа айырыла эди... Орталыкъны къаранлыкъ баса башлады.

(Э. Амит)

131-иш. Джедвельни мисаллернен толдурынъыз.

Исим	Сыфат	Сайы	Замир	Фииль	Зарф
...	...	...	...	...	...

28-инджи дерс

ИСИМ

◆ Ашагъыда берильген метинни окъунъыз. Исимлерни сечип, олар насыл мананы ифаделегенини бельгилеъиз.

«Танъ аткъанынен, саба башлай», — дениле шенъ бир йырда. Бутюн ишлер бу маальде башлана, адамнынъ акъшамгъадже неге малик оладжагъы сабалары онынъ аткъан биринджи адымларындан белли ола. Инсан огълу инсан, кунъ баткъандже арекетте булунып, озюне ве этрафындаки инсанларгъа зарур олгъан чокъ микъдарда файдалы ишлерни япа.

(С. Шукурджиев)

◆ Сечип алынгъан исимлер насыл джумле азасы олып келелер?

Предметлик манасыны ифаделеген там маналы сёзлерге **исим** дейлер.

Исимлер джанлы, тири предметлернинъ (*инсан, айван, копек, къуш киби*), ер, кок ве табияткъа аит олгъан шейлернинъ (*ер, кунеш, йылдыз, ай, кок, сув, деръя, денъиз, озен киби*), тереклернинъ ве осюмликлернинъ (*алма, армут, къызылчыкъ, мысырбогъдай, къартоп, къарпыз, пирнич, богъдай киби*), бир де бир адисенинъ, вакъианынъ (*той, байрам, ягъмур, къар, топлашув киби*), вакъытнынъ, мевсимнинъ (*саба, акъшам, бааръ, яз, кузь, къыш киби*) адлары олалар.

Исим джумледе **баш** ве **экинджи дередже** азасы олып келе.

132-иш. Метинде олгъан исимлерни сечип алынъыз. Эр бир исимнинъ ифаделеген манасыны агъзавий шекильде изаатланъыз.

Мисхор коюнде^Ф Абий агъа деген бир къарт яшагъан экен. Абий агъа койнинъ ашагъы мааллесинде, денъизге якъын бир ерде, бир дым эвчикте омюр эткен, багъында ишлеп кунъ кечирген. Абий агъа бостаныны, багъчасыны буюк бир севгинен бакъкъан. Эр шейден де зияде Абий агъа къара козьлю Арзысыны севе экен.

(Эфсанеден парча)

133-иш. Инсангъа аит исимлерни сечип, джумле тизинъиз.

Топракъ, талебе, софра, деньиз, оджа, дерслик, зельзеле, эниште, тарла, деньиз, ана, кой, озен, дост, кок, къартбаба, араба, ягъмур.

134-иш. Севимли масалынъызнынъ къыскъа мундериджесини дефтеринъизге язынъыз. Джумлелерде олгъан исимлерни талиль этинъиз.

135-иш. Кочюрип язынъыз. Исимлерни бельгиленъиз, джумле азалары оларакъ талиль этинъиз.

С

Ф

Куньлер кечкен^С. Арзы кунь-куньден дюльберлешкен. О, акъыллы, чебер^Ф ве пек дюльбер бир къыз олгъан. Баба юртунда, ана-бабасынынъ янында ойнап кулип яшагъан. Онынъ шенъ кулюши эр ерде эшитильген. Озюнинъ шенъ тюркюлерини йырлап, ялыдаки чешмеге барып келе экен. Ялыгъа тюшкен сайын, деньиз далгъаларыны, чешит тюсте чакъыл ташларны сейир этмекни севе экен.

(Эфсанеден парча)

29-ынджы дерс

НУТУКЪ ИНКИШАФЫ ДЕРСИ

ТАБИАТНЫ ТАРИФЛЕВ

Тариф — нутукънынъ бир чешити. Тарифнинъ эсасыны бир де бир шейнинъ, адисенинъ аляметлерини тарифлев, ифаделев тешкиль эте.

136-иш. Ашагъыдаки вазиятке эсасланып, диалог тизинъиз: бир талебе — биология оджасы, экинджиси — мектеп талебеси. Оджа феннен багълы бир къач суаль бере, талебе исе бу суаллерге джевап бере.

137-иш. Ашагъыда берильген метинлерни дикъкъатнен окъунъыз. Бу метинлерде тарифленген адисе, вакъиаларны бельгиленъиз.

1. Кузь айларында лапач-лапач акътарылгъан, кышта къар ве ягъмур сувларына быкъкъан, баарде исе тырналып, тегизленип экильген бу кучълю къара топракънынъ юзю сыджакъ кунеш нурларынен бувланып, ем-ешиль

макъатына орьтунди. Осюмликлер эп кунешке тартынды, бой берди, далланды ве ком-кок къутучыкъларнен сырғаландылар. Ниает, сентябрьнинъ сонъларында къутучыкълар, агъызларыны ачып, портакъал тилимчиклерини анъдыргъан ап-акъ тишлерини косътердилер.

(Ю. Болат)

II. Къыш битти, сокъакълардан, тарлалардан, багълардан, багъчалардан^Т беяз этеклерини чекип, койден-койге авушты. Бир къач кунъ дагъларда, къаранлыкъ чам орманларында гизленди, къарт, яралы, ёргъун бир пельван киби, къаяларнынъ, учурумларнынъ астына узанды, дерелерде улуды, дагъларгъа тырмашты, лякин, ешилъ килимлернен тёшельген, кунеш ышыкъларында ювунгъан яйлагъа чыкъып оламагъанындан, ерини яваш-яваш баарьге теслим этти.

Бааръ гузель эди, пек гузель эди! Ялынъыз эвлер, софалар, ахырлар сесиз ве кедерли эдилер. Даа кечкен язда адамларнынъ юрьген ёлларында бой аткъан отларгъа бакъа, кендилерини быракъып кеткен адамларны беклейлер.

(Дж. Дагъджы)

III. Кузьнинъ яланджы кунеш сарышын бир черенен куле эди. Узакъта къара къаргъалар къалын къаба давушларынен къычыра эдилер. Чечеклер солукъ, япракълар сараргъан. Коклерге, бошлукъларгъа^Т узангъан мавы дагъларнынъ мунарлы башларында къара булутлар къайнаша эди.

Ава сувукъ. Сувукъта бузлагъан, тюйлери орътийген кичик къушчыкълар, сыйырчыкълар багъчада, агъачларда джыйылгъанлар, сессиз-солукъсыз отура эдилер.

(Н. Челебиджихан)

◆ Берильген тертип боюнджа азырланып, учъ метинден бирисининъ беяныны язынъыз.

Беян язмагъа азырланув:

1. Метинни окъунъыз.
2. Метиннинъ мевзусынен багълы сёз ве ибарелерни язып алынъыз.
3. Беянынъызны насыл нутукъ чешитинде язаджакъсынъыз (икъе, тариф, фикир юрютов)?
4. Насыл нутукъ услубини къулланаджакъсынъыз (лакъырды, бедий)?
5. Беяннынъ планыны тизинъыз.
6. Беяннынъ къысымларыны озъара багъламакъ ичюн, насыл сёзлер, ибарелер, джумлелерни къулланаджакъсынъыз?
7. Беяннынъ къаралама шеклини тешкерип, хаталарыны тюзеткен сонъ, дефтеринъизге кочюрип язынъыз.

30-ынджы дерс

ДЖЫНЫС ВЕ ХАС ИСИМЛЕР

◆ Ашагъыда берильген джумлелерни окъунъыз. Къайд олунгъан исимлернинъ буюк я да уфакъ арифтен язылмасыны анълатынъыз.

Мурат оджа олмага ниет эте. Озь *мурадына* етмек ичюн, о, Акъ-месджит девлет университетине окъумагъа бараджакъ.

«*Йылдыз*» меджмуасында *йылдыз* ве ай акъкъында меракълы макъале окъудыкъ.

Бир джыныстаки предметлернинъ, адиселернинъ умумийлештириджи адына **джыныс исим** дейлер. Меселя: *шеэр, китап, маса, бала, озен, денъиз, сокъакъ, макъале*.

Бир джыныстаки предмет я да адиселерден бирини айырып косьтерген исимге **хас исим** дейлер. Хас исим шахыс предметке къоюлгъан махсус аддыр: *Къырым, Ускут, Дилявер, Сервер* (*Къырым*: ярымадалардан тек бирисини айырып косьтерген, бир ярымадагъа хас олгъан ад. *Дилявер*: эркеклерден тек бирисини айырып косьтерген, бир адамгъа берильген махсус ад).

Инсанларнынъ ады ве сой адлары (*Рустем Алиев*), айванларгъа берильген адлар (*Акътабан, Ёлбарс*), джогърафик адлар (*Къарасув, Чатырдагъ*), байрамлар, кинофильм, спектакль, газета, меджмуа, китап адлары **хас исимлер** сайылалар.

138-иш. Метинни окъунъыз. Хас ве джыныс исимлерни сечип, кочюрип язынъыз.

Русие империясынынъ пайтахты Санкт-Петербургда, багъчасарайлы^Т Ильяс Бораганскийнинъ басмаханесинде, Багъчасарайнынъ озюнде исе, Исмаил Гаспринскийнинъ матбаасында, бизим тилимизге нисбетен баягъы микъдарда оригиналь ве терджиме китаплар нешир этиле. Багъчасарай Зын-джырлы медресеси, янъы усулда ислях этилип, дерс программаларына математика, джогърафия, астрономия, дюнья тарихы, рус тили киби илимлер де кирсетиле.

(*Э. Шемъи-заде*)

139-иш. Метинни кочюрип язынъыз. Хас ве джыныс исимлерни бельгилеъиз.

Усеин Шамиль Тохтаргъазы 1881 сенеси Къырымда, Коккозь коюнде^Ф факъыр бир койлюнинъ аилесинде догъды. Ана-бабасынынъ фукъарелиги себебинден, о вакъыттаки бир чокъ ёкъсул балалар киби, мектепке къатнап оламады. Элине тюшкен китапларны окъуп, тасиль алды. Бираз буюгенден сонъ, Симферопольдеки «Учительская семинария» деген окъув юртуна кирди. Усеин Шамиль Тохтаргъазы озюнинъ къыскъа омрю ичинде пек чокъ шиирлер, «Моллалар проекти», «Акъылсыз ногъай», «Раимсиз балалар» киби эсерлер язды.

(«*Тувгъан эдебият*» дерслиги)

140-иш. «Бизим коюмиз (шеэримиз)» серлевалы къыскъа икяе язынъыз.

141-иш. Эр бир джыныс исимнинъ къаршысына келишикли хас исимлерни язынъыз.

Инсан: ..., ..., ...,

Шеэр: ..., ..., ...,

Денъиз: ..., ..., ...,

Кой: ..., ..., ...,

Озен: ..., ..., ...,

Дагъ: ..., ..., ...,

Мемлекет: ..., ..., ...,

142-иш. Метинни окъунъыз. Хас исимлернен кельген джумле-
лерни кочюрип язынъыз.

Корюмли рус шаркъшынас алыми адъюнкт-профессор Мирза Казембек 1832 сенеси Къазанда Сеид Мухаммед Риза намында белли тарихчымызнынъ «Ассеб-ос-сейяр» яни «Еди сейяре» намлы китабыны нешир эттирди. Сеид Мухаммед Риза тарафындан XVIII асырнынъ биринджи ярысында язылган бу эсер эсасен тарих мевзусына багъышланган олса да, онда орта асырларда яшап иджат эткен къырымтатар шаирлерининъ бир сыра эсерлери, бир чокъ шаирлернинъ адлары анъыла.

(Р. Фазыл)

31-инджи дерс

ИСИМЛЕРДЕ САЙЫ

◆ Ашагъыда берильген шиирден исимлерни сечип, текликни я да чокълукъны ифаделегенини бельгиленъиз.

Он яшымда кичкене чобан эдим,
Яйля астында чалашым къурган эдим.

Ава ачыкъ, кок юксек, рузгяр тая,
Айдын, айры корюне тавлар, къая...

Мен бир къыргъа узаныр, динълер эдим,
Баракъларнен, къушларнен чынълар эдим.

(У. Ипчи)

147-иш. Метинни кочюрип язынъыз. Чокълукъта кельген исимлерни сечип, талиль этинъиз.

Бу шаирлернинъ гъазеллери, дестанлары ве къасиделери шу орта асыр феодализми девриндеки акъ-укъукъсызлыкънынъ, ичтимаий зыддиетлернинъ устюни ачкъан ве эксери алда, шубесиз адий халкъ менфаатларына хызмет эткен эсерлердир. О эсерлернинъ бедий джеэттен пишкинлиги исе поэзиямызнынъ та о девирлерде не дередже юксек севиеде олгъаныны косътере.

(Р. Фазыл)

32-нджи дерс

ИСИМЛЕРДЕ МУЛЬКИЕТ ЯЛГЪАМАЛАРЫ

◆ Шиирни окъунъыз. Къайд олунгъан исимлернинъ тамырларына къошулгъан ялгъамалар насыл маналарны ифаделейлер?

Ана тилим

Ана тилим —
Къанат тилим!
Яхшы билем,
Сеннен кулем,

Сеннен учам!
Арта бильгим;
Санъа севгим
Ве урьметим!

(И. Абдураман)

Исимлерге къошулып, предмет я да предметлик тюшюнджесининъ учъ шахыстан бирине аитлигини бильдирген ялгъамаларгъа **мулькиет ялгъамалары** дейлер.

Сайы	Шахыс	Мулькиет ялгъамалары (мисаллер)			Ялгъамалар
		Созукънен биткен исимлерде	Дудакъсыз эджадан сонъ	Дудакълы эджадан сонъ	
Теклик	I	анам инем	атым, эвим мектеп — мектебим	достум, козь — козюм той — тоюм	м, ым, им, -ум, -юм
	II	ананъ иненъ	атынъ, эвинъ, мектеп — мектебинъ	достунъ, козь — козюнъ той — тоюнъ	нъ, ынъ, -инъ, -унъ, -юнъ
	III	анасы инеси	аты, эви, мектеп — мектеби	досту, козь — козю той — тою	сы, си, ы, и, у, ю

Сайы	Шахыс	Мулькиет ялгъамалары (мисаллер)			Ялгъамалар
		Созукънен биткен исимлерде	Дудакъсыз эджадан сонъ	Дудакълы эджадан сонъ	
Чокълукъ	I	анамыз инемиз	атымыз, эвимиз мектеп — мектебимиз	достумыз, козь — козюмиз той — тоюмиз	мыз, миз, -ымыз, имиз, умыз, юмиз, юмыз
	II	ананъыз иненъыз	атынъыз, эвинъыз, мектеп — мектебинъыз	достунъыз, козь — козюнъыз той — тоюнъыз	нъыз, нъиз, -ынъыз, -инъыз, унъыз, юнъыз, юнъыз
	III	анасы инеси	аты, ат(лар)ы, эви, эв(лер)и, мектеп — мектеби, мектеп(лер)и	досту, козь — козю той — тою	сы, си, и, ы, у, ю, (лар)ы, (лер)и

148-иш. Шиирни ифадели окъунъыз. Мулькиет ялгъамасы иле кельген исимлерни сечип язынъыз, шахсыны бельгиленъыз.

Джанымдан азизим

Джанымдан азизим, козюмде нурум,
Эр шейден^Ф кыйметли, урьметли анам!
Бахтым, къуванчым, къальбимде сырым,
Гуль багъчам, баарим, сеvimли анам!
Сабийлик чагъымнынъ саари, анам,
Осьмюрлик девримнинъ баари, анам!
Умютим, хаялым багълыдыр санъа
Омрюмнинъ гъонджеси, сеvimли анам!
(Джевауре)

149-иш. Ю. Болатнынъ макъалесинден алынган парчаны чокъурип язынъыз. Нокъталар ерине келишкен мулькиет ялгъамасыны къоюнъыз.

Ахмет ахай лятифелер...нен таныш олур экенмиз, коз...миз алдында юк-сек дагълар этег...нде ерлешкен аджайип манзаралар джанлана. Озенбаш^Т ко...нде догъган, яшагъан, окъумагъа-язмагъа бильмесе де, кескин акъыл-нен мырзаларны, косебайларны, молла-сумалакъларны айтып кульген, «эки якъа... бир кельмеген» факъыр шакъаджы бир адам джанлана. Халкъ агъз...нда онынъ адындан юрьген шакъа-къораталарнынъ ад...-эсаб... ёкъ.

150-иш. Ашагъыдаки сёзлерни мулъкиет ялгъамаларынен тюрлендирип, джумле тизинъиз.

Гуль, дефтер, ана, иш, эв, козь, дост.

151-иш. Метинни окъунъыз. Мулъкиет ялгъамасынен кельген исимлерни сечип, морфологик талиль этинъиз.

Макъалемизге «Эдебиятымызнынъ чокъракъ башлары» деп серлева къойдыкъ. Лякин бунъа бир шартлы анылам деп бакъмакъ керек. Буны биз бугунъки кунъгедже сакъланып кельген ве элимизде булунгъан материалларгъа нисбетен шойле деп адландырдыкъ. Шу макъаледе кетирильген эсерлер исе кырымтатар эдебиятынынъ чокъракъ башлары олмакътан зияде озюнинъ пишкинлик деврине еткен ве гурылеп акъкъан кырымтатар шиириети озенининъ айры тамчыларыдыр!

(Р. Фазыл)

152-иш. «Мектебимиз» серлевалы кыскъа икяе азынъыз. Джумлелерде мулъкиет ялгъамасынен кельген исимлерни къулланынъыз.

33-юнджи дерс

НУТУКЪ ИНКИШАФЫ ДЕРСИ

ОДАНЫНЪ ТАРИФИ

Оданы тарифлегенде, оданынъ аляметлери, анда тургъан эшьялар тас-вирлене.

Меселя: *Тар, бир пенджерели, лякин ярыкъ ода. Маса, эки куръсю. Диван. Китап рафлары. Ресим.*

Ода ичинде олгъан эшьяларнынъ тургъан ерлери де косътериле биле.

Меселя: *Тар, бир пенджерели, лякин ярыкъ ода.*

Пенджере тюбюнде — маса, онынъ янында — эки куръсю тура. Сол тарафта — диван; сагъдан кошеде — китап рафлары; диварда — ресим.

Бундан гъайры, эр бир эшьянынъ аляметлерини де тарифлемек мумкюн.

Меселя: *Сагъ тарафта кошеде — китап рафлары. Анда тургъан китапларнынъ чокъусы — алтынджы сыныф дерсликлери. Бундан гъайры, мында Шамиль Алядин, Юсуф Болат, Черкез Али, Шакир Селимнинъ китаплары бар.*

Демек, **оданынъ** (я да башкъа шейлернинъ) **тарифи къыскъа** ве тафсилатлы, **кениш** ола биле.

153-иш. Мектеп одаларындан бирини эки тюрлю шекильде тарифленъиз:

- 1) къыскъа (оданынъ ве анда олгъан эшьяларнынъ энъ эсас аляметлери);
- 2) кениш (оданынъ ве анда олгъан эшьяларнынъ аляметлери ве тургъан ерлери).

154-иш. Берильген метинни окъунъыз. Оданы тарифлейиджи джумлелерни кочюрип язынъыз. Исимлернинъ тамыр ве ялгъа-маларыны къайд этинъиз.

Мектепнинъ буюк, чифт къанатлы, акъ боялы къапуларындан ичери кирдик. Кирдигим заман, юрегимде бир енгиллик, анълашылмаз бир шей, бир къуванч дуйдым. Юксек, беяз бир япы, кениш, буюк пенджерелерден парыл-парыл ышыкълар тѳкюле эди. Ралелер сыра-сыра тизильген, къаршыда къара, ялпакъ, эки туякълы бир тахта тура эди. Къара къалпакълы, къырмызы черели бир йигит юре, кезине; юрьгенде, сѳйлей, окъуй, окъута, анълата эди. Ачыкъ, буюк татар сѳзлеринен анълаткъанда, эр сѳзю къафама, бир къамчы къадар, оте, мийиме дѳне эди.

(Н. Челебиджихан)

155-иш. Ресимге бакъып, оданынъ учъ тюрлю тарифини язынъыз:

1. Пек къыскъа шеклини (оданынъ эсас аляметлери ве тургъан эшьялар).
2. Къыскъа (оданынъ эсас аляметлери ве эшьяларнынъ тургъан ерлери).
3. Кениш шекли (оданынъ аляметлерини ве эшьяларнынъ ерини ве аляметлерининъ тарифи).

34-юнджи дерс

МУЛЬКИЕТ ЯЛГЪАМАЛАРЫНЫНЪ ИМЛЯСЫ

◆ Берильген шиирни окъунъыз. Мульткиет ялгъамасы иле кельген исимлерни сечип язынъыз. Бу ялгъамалар насыл имля къаиделерине бойсуна?

Мектебим

Бильги чокърагъы,
Азиз мектебим.
Пек кенъ къучагъынъ,
Севем сени мен.

Билем, берерсинъ
Даа чокъ бильги.
Хызмет этерим
Бильгинънен ильге.
(Л. Сулейман)

Ашагъыдаки имля къаиделерини эзберлеймиз:

1. Созукънен биткен исим негизине **-м, -мыз** ялгъамасы къошула (**ана-м, ине-м, ода-мыз, агъа-мыз**).
2. Тутукънен биткен исимлерге къошулгъан ялгъамалар сингармонизминъ къалынлыкъ-инджелик, дудакълылыкъ къаиделерине эсаслана: **ат-ым, иш-им, ун-ум, юн(ь)-юм**.

3. «ъ» йымшакълыкъ ишарети иле биткен исимлерге мулькиет ялгъамасы къошулса, «ъ» тюшюриле.

Меселя: *козь — козюм, козюнь, козю; чель — чёлюм, чёлюнь, чёлю.*

4. Эки эджалы исимлернинъ базыларына мулькиет ялгъамасы къошулгъанда, экинджи эджадаки созукъ сес тюшюриле биле:

бурун — бурну, ресим — ресми, огъул — огълу.

5. -й сесинен биткен исимлерге мулькиет ялгъамалары къошулгъанда, созукъ сеслер озюнинъ йотлашкъан чешитлерине чевирилелер:

той — тоюм, тоюнь, тою; кьой — кьоюм, кьоюнь, кьою.

Ихтар: йотлашкъан чифтлери олмагъан сеслерде *й* ариффи тюшюрильмей: *чай — чайым, чайынъ, чайы.*

6. -л, -к, -къ тутукъларынен биткен исимлерге мулькиет ялгъамалары къошулса, бу сеслер озь янъгыравукъ чифтлерине чевирилирлер (бир эджалы сёзлерден гъайры: *сал — сапы, ат — аты, топ — топу*).

Меселя: *мерекеп — мерекебим, мерекебинъ, мерекеби;*

сенек — сенегим, сенегинъ, сенеги;

чанакъ — чанагъым, чанагъынъ, чанагъы;

себеп — себеби, себебинден.

156-иш. Аталар сёзлерини окъунъыз. Нокъталар ерине келишкили арифлерни язынъыз.

1. Хызмет тюб... — хазине.
2. Хайырлы ишнинъ кеч... ёкъ.
3. Язда бош юргеннинъ къол...ны кес,
Къышта юргеннинъ — аягъ...ны.
4. Адамнынъ сёз...не дегиль, иш...не бакъ.
5. Халкъкъа къошулгъаннынъ гонъл... токъ,
Халкътан айырылгъаннынъ юз... ёкъ.
6. Халкънынъ тынчлыгъ...ны бозгъан аман къалмаз.
7. Сабырнынъ тюб... сары алтындыр.
8. Ашы — эльден, сув... — гольден.

◆ Мулькиет ялгъамаларынынъ имлясыны изаатланъыз.

157-иш. Ашагъыда берильген сёзлернинъ бир къач данесине мулькиет ялгъамасы къошып джумлелер язынъыз.

Эв, саат, элек, чанакъ, ун, ат, китап, чёкюч, эрик, къашыкъ, кой, бал, кевшек, эмек, яшлыкъ, серник, сия, курек, ариф, козь, чель, сой.

Эв, саат, элек, чанакъ, ун, ат, китап, чёкюч, эрик, къашыкъ, кой, бал, кевшек, эмек, яшлыкъ, серник, силя, курек, ариф, козь, чель, сой.

...
...
... -умыз

$$\begin{array}{ccc} \dots & \searrow & \\ \dots & \text{---} & -b/M \\ \dots & \nearrow & \end{array}$$

(Дж. Гъафар)

ИСИМЛЕРДЕ ХАБЕРЛИК ЯЛГЪАМАЛАРЫ

Мен талеем. Сен аляджысынъ. О, оджадыр.

- 1) *талебе + м (-м)* ялғамасы сөйлейиджи (I шахыс) талебе олғаны акъкъында хабер бере (I шахыс текликте кельген хаберлик ялғамасы);
- 2) *аляджы + сынъ (-сынъ)* ялғамасы динълейиджи (II шахыс) аляджы олғаны акъкъында хабер этиле (II шахыс хабер ялғамасы);
- 3) *оджа + дыр (-дыр)* ялғамасы субетте иштирак этмеген III шахыс оджа олғаны акъкъында хабер бериле.

68

Хаберлик ялгъамаларынынъ умумий джедвели

Сайы	Шахыс	Мисаллер	Хаберлик ялгъамалары
Теклик	I	оджам, талебем	<i>м, ым, им</i>
	II	оджасынъ, талебесинъ	<i>сынъ, синъ</i>
	III	оджадыр, талебедир	<i>дыр, дир, тыр, тир</i>
Чокълукъ	I	оджамыз, талебемиз	<i>мыз, миз</i>
	II	оджасыз (оджасынъыз)	<i>сыз (сынъыз),</i>
	III	талебесиз (талебесинъиз) оджа(лар)дыр, талебе(лер)дир	<i>сиз (синъиз) (лар)дыр, (лер)дир тыр, тир</i>

161-иш. Берильген аталар сёзлеринде нокъталар ерине керекли хаберлик ялгъамаларыны язынъыз.

1. Илим акъыл чокърагъы...
2. Энъ яхшы зенгинлик бильги...
3. Энъ яхшы дост китап...
4. Зенаатсыз адам мейвасыз терек...
5. Энъ яхшы гузеллик эдеп ве бильги гузеллиги...

162-иш. Берильген сёзлерни хаберлик ялгъамаларынен тюрлендирип, дефтеринъизге язынъыз.

Оджа, ёргъун, инсан, миллет.

163-иш. А. Герайбайнынъ «Татар оджасына» шииринден парчаны кочюрип язынъыз. Мулькиет ялгъамаларыны бир сызыкънен, хаберлик ялгъамаларыны исе эки сызыкънен сызынъыз.

Эй, заваллы, замет чеккен, факъыр татар оджасы,
Мухтадж санъа бу миллетнинъ къарысы эм къоджасы,
Сенсинъ халкънынъ келеджегин, чечек киби, этеджек,
Гемидеки дюменджидай, ёл косътерип, кетеджек.
Миллий бирлик къаны дейсинъ, козьлеринъе тола яш,
Мугъайма сен, бу хорлукъкъа, эй фидаи аркъадаш!
Сен бу халкънынъ бирлигисинъ, бильгисисинъ, башысынъ!

(А. Герайбай)

164-иш. Схемаларгъа эсасланып, хаберлик ялгъамаларына уйгъун кельген исимлерни къошып язынъыз. Бир къач исимнен джумлелер уйдуруп язынъыз.

...
...
...
— — —
-ым

...
...
...
— — —
-дыр

165-иш. Берильген исимлернинъ мулъкиет ялгъамаларыны иля-ве этип, оларны учъ шахыста язынъыз.

Авджы, багъчеван, дюльгер, эким.

166-иш. «Мен ... оладжагъым» серлевалы икяе язынъыз.

36-нджы дерс

ХАБЕРЛИК ЯЛГЪАМАЛАРЫНЫНЪ ИМЛЯСЫ

◆ Ашагъыда берильген исимлерде хаберлик ялгъамаларынынъ язылышыны козетинъиз:

- а) сингармонизмнинъ къайсы къаиделери укюм сюре?
- б) тутукъларнынъ насыл имля къаиделерине риает этиле, къайсы бирилерине бойсунылмай?
- в) «й» арифинен биткен сёзлернинъ тамырына къошулгъан хабер-лик ялгъамалары озюнинъ йотлашкъан чешитине чевирилеми?

Мен койдешим, достым, сойым, эдипим.

Сен койдешсинъ, достсынъ, сойсынъ, эдипсинъ.

О, койдештир, достыр, сойдыр, эдиптир.

Къаиделерни эзберленъиз:

Хаберлик ялгъамаларынынъ язылувы ашагъыдаки къаиделерге эсаслана:

1. Къалынлыкъ-инджелик.
2. Дудакъсызлыкъ.
3. Учюнджи шахыста — сагъыр-янъгыравукълыкъ.
4. *п, к, къ* сеслери хаберлик ялгъамасындан эвель янъгыравукълашмаз.
5. «й» сесинен биткен исимлернинъ хаберлик ялгъамасы озюнинъ йотлашкъан чифтине чевирильмез.

167-иш. Берильген исимлерни хаберлик ялгъамалары иле шахысларнен тюрлендинъиз.

Авджы, дюльгер, эрбап, бестекяр, оюнджы, талебе.

◆ Бир къач сёзни къулланып, джумлелер тизинъиз.

168-иш. Схема узьре хаберлик ялгъамаларына уйгъун кельген исимлерни язынъыз.

$$\begin{array}{l} \dots \\ \dots \\ \dots \end{array} \begin{array}{l} \diagup \\ \text{---} \\ \diagdown \end{array} -\partial_{\mu\rho}$$

169-иш. Берильген исимлерни хаберлик ялгъамалары иле шахысларнен тюрлендиринъиз.

Тюкянджы, оджа, спортчу, ёлду, мусафир.

◆ Бир къач сёзни кёулланып, джумлелер тизинъиз.

170-иш. Схема узьре хаберлик ялгъамаларына уйгъун кельген исимлерни язынъыз.

...
...
... $\Rightarrow$ -сина

171-иш. Эдебият дерслигинъизден «Лятифелер акъкъында» макъалени кочюрип язынъыз. Исимлерни сечип, теркибини талиль этинъиз, ялгъамаларнынъ чешитлерини бельгиленъиз.

37-нджи дерс

МУЛЬКИЕТ ВЕ ХАБЕРЛИК ЯЛГЪАМАЛАРЫ

◆ Ашагъыда берильген исимлерде мулькиет ве хаберлик ялгъамаларынынъ язылувыны козетинъиз:

а) сингармонизмнинъ къайсы къаиделери укюм сюре?

б) тутукъларнынъ насыл имля къаиделерине риает этиле?

Меним койдешим, достум, союм, эдибим.

Сенинъ койдешинъ, достунъ, союнъ, эдибинъ.

Онынъ, койдеши(-дир), досту(-дыр), сою(-дыр), эдиби(-дир).

Мен койдешим, достым, сойым, эдипим.

Сен койдешсинъ, достсынъ, сойсынъ, эдипсинъ.

О, койдештир, досттыр, сойдыр, эдиптир.

◆ Берильген джедвельнен таныш олунъыз. Мулькиет ве хаберлик ялгъамаларынынъ имлясында фаркълайыджы аляметлерни бельгиленъиз.

Сайы	Шахыс	Мулькиет ялгъамасынен кельген исимлер	Хаберлик ялгъамасынен кельген исимлер
Теклик	I	<i>Меним оджам, достум, чанагъым</i>	<i>Мен оджам, достым, къонакъым</i>
	II	<i>Сенинъ оджанъ, достунъ, чанагъынъ</i>	<i>Сен оджасынъ, достсынъ, къонакъсынъ</i>
	III	<i>Онынъ оджасы, досту, чанагъы</i>	<i>О, оджадыр, досттыр, къонакътыр</i>
Чокълукъ	I	<i>Бизим оджамыз, достумыз, чанагъымыз</i>	<i>Биз оджамыз, достмыз, къонакъмыз</i>
	II	<i>Сизинъ оджанъыз, достунъыз, чанагъынъыз</i>	<i>Сиз оджасыз (сынъыз), достсыз (сынъыз), къонакъсыз (сынъыз)</i>
	III	<i>Оларнынъ оджасы, досту, чанагъы (лар, лер)</i>	<i>Олар оджа(лар)дыр, талебе(лер)дир, къонакъ(лар)дыр</i>

Ашагъыдаки имля къаиделерини хатырада къалдырынъыз:

1. Мулькиет ялгъамаларынынъ дудакълы шекиллери язылыр (-ум, -юм, -унъ, -юнъ, -у, -ю); хаберлик ялгъамалары дудакъсыз созукъларнен язылыр.
2. Мулькиет ялгъамалары ургъулы олур, хаберлик ялгъамалары ургъу къабул этмез.
3. Мулькиет ялгъамаларындан эвель кельген *п, к, къ*, сагъыр тутукълары янъгъыравукъ чифтлерине чевирилирлер; хаберлик ялгъамаларындан эвель кельген бу тутукълар денъишмей язылырлар.
4. Мулькиет ялгъамаларында *й* сеси йотлашкъан созукъ сеске чевирилир: *сой — меним союм.*

Хаберлик ялгъамаларында бу адисе козетильмей: *мен — сойым.*

177-иш. Ашагъыда берильген исимлерни мулькиет ве хаберлик ялгъамаларынен учъ шахыста тюрлендинъиз.

Койдеш, багъчеван, гульдюзю.

◆ Бир къач сёзнен джумлелер тизинъиз.

38-инджи дерс

НУТУКЪ ИНКИШАФЫ ДЕРСИ

НУТУКЪ ЧЕШИТЛЕРИ. ИКЯЕ

Нутукъ чешитлеринден бири — икяе.

Икяе — къыска бедий эсер. Бу эсерде, адет узьре, бир де бир къараманнынъ омюринде олып кечкен вакъиа акъкъында икяе этиле. Бу вакъианынъ инкишафынен багълы олгъан къысымлардан тизиле: багъланув, кульминация, чезилюв.

Багъланув — вакъианынъ башы.

Кульминация — вакъианынъ инкишафында энъ юксек, кергин нокътасы.

Чезилюв — вакъианынъ нетиджеси.

Икяеде кириш ве нетиджелев къысымлары ола билир. Кириште муэллиф икяе этеджек вакъиа не вакъыт, не ерде ве кимнен олып кечкени айтыла. Нетиджелевде тариф этильген вакъиалар акъкъында муэллиф озъ фикир ве мулязаларынен пайлаша.

178-иш. Ашагъыда берильген метинни окъунъыз.

О куню саба Айсерезнинъ кокую мас-мавы экен, уйлеге якъын ава къарара, кокни къара булутлар къаплай ве шемшеклер чыкъарып, ойле бир яз ягъмуры ягъып башлай ки, санки къопкъанен къуйгъан киби ягъа. Бойле ягъмурдан сонъ койге деръал сель келеджеги, койнинъ шималиндеки дагълардан кельген гурюльтили сеслерден анълашыла. Дагълардан чапкъылып акъаяткъан сувларнынъ сеси тап койге эшитиле, дерсинъ, анда къашкъырлар улуй. Айсерез коюннинъ чобаны Реджеп акъай о вакъытта дагъларда къой бакъа экен. Ягъмурда чобан къойларны бир буюк те-

рекнинъ астына топлай. Та юкъарыларгъа чыкъкъан бир къач эчкини че-
вирип кетирмек ичюн кетейткъанда, бир къая еринден тайып, ашагъы
юварлана ве чобанны басып кече. Чобан эсини гъайып эте ве бир къач
саат бойле алда ята. О, айынгъанда, ягъмур тынгъан, кокте кене кунеш
парылдай экен. Реджеп агъа, уянгъанынен, къаршысында нур юзлю акъ-
сакъл адамны коре. О, къарт Реджеп агъагъа: «Тур, огълум! Кедерлен-
ме, эр шей Алладандыр, бакъ, сенинъ къолунъ къызгъан сонъ, яваштан
артына къайыр, о, ерине тюшер, амма бираз агърысына да даянаджакъ-
сынъ», — дей.

Реджеп агъа о, нур юзлю къартнынъ айткъаныны япмагъа огърашыр
экен, о къарт бирден гъайып ола. Реджеп агъа, къолуны ерине къойгъаны-
нен, юзю-козю къан ичинде о, къартны къыдырып башлай, амма о мубарек
адам, санки ер ярылып, ер ичине кирген... Иште, бу вакъианы алтмыш сене
эвель Реджеп агъанынъ озю анълаткъан эди.

Реджеп агъа, бу вакъиадан сонъ, чыккыкъ ве къырыкъ мутехассысы ола-
ракъ, таныла.

(Ф. Юртэр)

179-иш. Ашагъыда берильген тертип боюнджа чалышып, юкъа-
рыдаки икяеге серлева къойып, язма шекильде беян этинъиз.

Метин мундериджесини агъзавий я да язма шекильде икяе этюв:

1. Метинни дикъкъатнен окъунъыз; анълашылмагъан сёзлернинъ манала-
рыны ачыкъланъыз.
2. Китапта берильген, я да оджа тизген суаллерге джевап беринъиз.
3. Метиннинъ мевзусыны ве эсас фикрини бельгиленъиз.
4. Метин нутукънынъ насыл чешитине аит олгъаныны къайд этинъиз.
5. Берильген, я да озюнъиз тизген план боюнджа метинни манаджа
уйгъун кельген къысымларгъа болюнъиз.
6. Метиннинъ услубини бельгиленъиз. Метинде къулланылгъан сёз ве
ибарелерни хатырлап, озюнъизнинъ икяенъизде ишлетмеге арекет
этинъиз.
7. Къысымларны паузаларнен къайд этип, метинни даа бир кере
окъунъыз.
8. Китапны къапатынъ; беянынъызны къаралама шекильде язынъыз; теш-
керип, хаталарны тюзеткен сонъ, беянны кочюрüp язынъыз.

180-иш. Эдебият дерслигинъизден бегенген метинни сечип,
юкъарыда берильген тертипте агъзавий шекильде икяе этинъиз.

181-иш. «Икяенинъ мундеридже ве тизим хусусиетлери» сер-
левалы чыккыш азырланъыз.

39-ынджы дерс

ИСИМЛЕРНИНЪ КЕЛИШЛЕРНЕН ТЮРЛЕНЮВИ

◆ Ашагъыда берильген метинни окъуп, *мектеп* сёзюни сечип алынъыз. Бу исимлерге суаллер къойып, ялгъамаларны къайд этинъиз.

Коюмизде янъы, юксек бинада мектеп ерлешкен. Мектепнинъ багъчасы ве спорт мейданы бар. Балалар эр кунъ мектепке баралар. Мектепни биз эпимиз севемиз. Мектепте окъумагъа, язмагъа огренемиз. Мектептен сонъ эвде ана-бабамызгъа ярдым этемиз.

Исимнинъ джумледе башкъа сёзге олгъан мунасебетини ифаделеген грамматик шекиллерге *келишлер* дейлер.

Къырымтатар тилинде алты келиш бар: *баш келиш, саиплик келиши, догърултув келиши, тюшюм келиши, ер келиши, чыкъыш келиши.*

Исимлернинъ келишлернен денъишювине **тюрленюв** дейлер.

Келишлернинъ умумий схемасынен танышынъыз.

Келишлер- нинъ адлары	Келиш ялгъамалары	Суаллер	Мисаллер
Баш келиш	—	<i>ким? не?</i>	<i>иш, ат, ун, ер</i>
Саиплик келиши	<i>нынъ, нинъ</i>	<i>кимнинъ? ненинъ?</i>	<i>ишнинъ, атнынъ, уннынъ, ернинъ</i>
Догърултув келиши	<i>гъа, къа, ге, ке</i>	<i>кимге? неге? къаерге? къайда? не вакъыткъа?</i>	<i>ишке, аткъа, унгъа, ерге</i>
Тюшюм келиши	<i>ны, ни</i>	<i>кимни? нени? къаерни?</i>	<i>ишни, атны, унны, ерни</i>
Ер келиши	<i>да, де, та, те</i>	<i>кимде? неде? къаерде? не вакъыт?</i>	<i>иште, атта, унда, ерде</i>
Чыкъыш келиши	<i>дан, ден, тан, тен</i>	<i>кимден? неден? къаерден? не вакъыттан?</i>	<i>иштен, аттан, ундан, ерден</i>

182-иш. Окъунъыз. Сёзлерни келишлернинъ джедвелине ерлештиринъиз.

Азбардан, Саядин, азбарнынъ, Саядинге, азбар, Саядиннинъ, азбарда, азбарны, Саядинни, Саядинде, Саядинден, азбаргъа, къызгъа, дефтер, къыз, дефтернинъ, къызнынъ, къызны, дефтерде, дефтерден, къызда, къыздан, дефтерге, дефтерни.

183-иш. Метинде олгъан исимлерни кочюрип, ялгъамаларны бельгиленъиз: келиш ялгъамаларынынъ чешитлерини, мулькиет ялгъамаларынынъ исе шахсыны къайд этинъиз.

...Иште, бизим мураджаатларымыз шимди даа музакере этиле. Бизим аятымыз исе озюнинъ яхшылаштырылмасыны талап эте. Бизим бугунъки аятымыз бинълернен нукъсанлар, етишмемезликлер иле толу. Бу етишмемезликлернинъ огюни алув ичюн, чешит сой васталар лязим. Бизим тилимиз, затен, ишленильмейип, дурулып къатып къалгъан. Тилимизни бу дургъунлыкътан^Т къыбырдатып, еринден кочюре биледжек яш несильни азырламакъ керек ки, олар озь къалемлери ве озь илимлерининъ саиби олмакъ кереклер.

(И. Гаспринский)

184-иш. Берильген исимлерден дёрт данесини келишлернен тюрлендиринъиз.

Сёз, иш, ат, юкъу, из, къоркъу, сют, юва, сюнгу, тай, джилек, кейф, оракъ, сюрю, орман, ад, эт, ав, къыш, кузь, дерс.

185-иш. Догъмушларынъызгъа адландырып къыскъа бир мектюп язынъыз. Мектюбинъизде олгъан исимлернинъ келишлерини бельгиленъиз.

186-иш. Джумлелерни дефтеринъизге кочюрип язынъыз. Келиш ялгъамаларынынъ астыны сызынъыз. Насыл келишлернинъ ялгъамалары олгъаныны къайд этинъиз.

1. Къайсы терегининъ кольгеси эп узанмакъта эди^С. (Ю. Б.) 2. Агъыр ишлерге о, чокъ урунмай эди. (Ю. Б.) 3. Бир къач кунъден сонъ энди окъув башлайджакъ. Анай, манъа тез етишмек керек. (М. Д.) 4. Эртеси куню акъшам клубда кино косътерильди. (М. Д.) 5. Баарьнинъ аджайип кунълеринден бири эди. (Ю. Б.)

187-иш. Мемлекет, дерс, мектеп, китап сёзлерини келишлернен тюрлендиринъиз. Бир сёзни, тюрлю келишлерде къулланып, алты джумле тизинъиз.

40-ынджы дерс

БАШ КЕЛИШ

◆ Ашагъыда берильген метинни окъунъыз. *Ким? Не?* суаллерине джевап берген исимлерни сечип алынъыз. Бу исимлер насыл джумле азасы олып келелер?

Къадим юнанларда бир эфсане бар. Антей душманларнен чокъ куреше. Ич енъильмей. Бунынъ сырыны кимсе бильмей. Сыр исе пек саде — Антей бар кучюни ана топрагъындан ала экен. Шунынъ ичюн де йыкълмай.

Буны анълагъан ийлекяр душман оны ерден котерип алып, эп сыкъа бере. Антейнинъ кучю кете, алсызлана. Бир къач дакъкъадан енъиледжек. Лякин шу заман аягъы ерге тие де янъыдан къуветлене ве душманны алып ерге ура.

Бу эфсане: «Ана Ватанны къорчалагъан киши онынъ топрагъындан кучь-къувет алып, ич бир вакъыт енъиль-мез», — дей.

(Э. Умеров)

Баш келиш исимнинъ джумледе, эксерий алларда муптеда вазифесини беджерген шеклидир. Баш келишнинъ махсус ялгъамалары олмай. Демек, баш келиштеки исим *ким?* я да *не?* суаллерине джевап бере ве джумледе, эсасен, муптеда вазифесини беджере.

Меселя: *Анифе кене бир озю къалды.* (Ю. Б.) джумлесинде баш келиште олгъан исим *Анифе ким?* суалине джевап бере ве джумледе муптеда олып келе.

Баш келиштеки исим джумледе даа хитап: *Эмшире, тездже олунъыз, манъа ярдым этинъиз...* (У. Э.); *тамамлайджы: Мен балыкъ тутта эдим; айырыджы: Къолунда алтын саат бар эди; хабер: Биз энди сикизинджи сыныф талелелеримиз.* (Дж. А.) ола билир.

188-иш. Метинни кочюрп, сёз чешитлерини бельгиленъиз. Баш келиште кельген исимлерни, джумле азасы оларакъ, талиль этинъиз.

Аджайп, гузель кузь фаслы. Кийик кестане, акация, ахламур, чынар агъачларынынъ, бир кунъ эвельки ягъмурнен тазеленген ешилъ антерлери узеринде сарылтым бенеклер чокъча пейда олып башлагъанлар. Теректен

189-иш. Схема узьре джумлелер тизинъиз. Нокъталар ерине уйгъун кельген исимни баш келиште язынъыз.

... мектепке кете
...
...
...

... китап окуйлар
...
...
...

190-иш. Ашагъыда берильген кочъме маналы сёзлерге баш келиште исим къошып, фразеологик ибарелер язынъыз.

юкьусы $\begin{array}{l} \diagup \\ \text{---} \\ \diagdown \end{array}$ кельди агъыз $\begin{array}{l} \diagup \\ \text{---} \\ \diagdown \end{array}$ ачтылар
 ... $\begin{array}{l} \diagup \\ \text{---} \\ \diagdown \end{array}$... $\begin{array}{l} \diagup \\ \text{---} \\ \diagdown \end{array}$
 ... $\begin{array}{l} \diagup \\ \text{---} \\ \diagdown \end{array}$... $\begin{array}{l} \diagup \\ \text{---} \\ \diagdown \end{array}$

41-инджи дерс

САИПЛИК КЕЛИШИ

◆ Метинни окъунъыз. *Кимнинъ? Ненинъ?* суаллерине джевап берген исимлерни сечип язынъыз. Бу исимлер насыл мананы ифаделейлер? Ялгъамаларнынъ имлясына эмиет беринъиз.

(Ю. Болат)

Саиплик келиши бир де бир предметни шу келиштеки исимден анълашылган предметке аитлигини, менсюплигини ифаделей. Саиплик келишиндеки исим *кимнинъ? ненинъ?* суаллерине джевап берип, джумледе айырыджы вазифесини беджере: *Зареманынъ китабы эвде къалган. Юксек сельбилернинъ ве кевдели эменлернинъ тёпелери къарнен ортюльген...* (Ш. А.)

Саиплик келиши эдебий тильде *-нынъ, -нинъ* ялгамалары вастасынен ифаделене: *Алиханов тирсеклерини кичкене масанынъ кенарына тиреди.* (Ш. А.) *Сонъра, яш баланы бакъкъан киби, эр бир фиденинъ осюви ичюн, къайгъырув башлай.* (Ч. А.)

191-иш. Аталар сёзлерини кочюрип язынъыз. Саиплик келишининъ ялгамаларыны къайд этип, ифаделеген маналарыны анълатынъыз.

1. Ишнинъ семереси инсаннынъ эмегине багълы.
2. Къыз бала эвнинъ чырагъы.
3. Язнынъ куню къыш беслер.
4. Ишлегеннинъ иши битер,
Ишсизнинъ куню кетер.

192-иш. Шиирни кочюрип язынъыз. Саиплик келишинен кельген исимлернинъ ялгамаларыны къайд этинъиз.

Яшайышта эр чагънынъ
Озь гъамы, озь бахты бар^с.
Эр тедбирнинъ, эр ишнинъ
Озь деври, озь вакъты бар.
(Э. Шемъи-заде)

Саиплик келиши мана ве шекиль джеэтинден эки тюрю: **бельгили** ве **бельгисиз** ола.

1. Келиш ялгамалары *(-нынъ, -нинъ)нен* ифаделенип, бир предметнинъ башкъа белли бир предметке аитлигини бильдирген шекильге **бельгили саиплик келиши** дейлер. Месея: *коюмизнинъ багъчасы, пенджеренинъ джамы киби.*
2. Саиплик келишиндеки исим, ялгамасыз къулланылганда **бельгисиз саиплик келиши** мейдангъа келир. Месея: *баарь ели, танъ ярыгъы киби.*

193-иш. Берильген сёз бирикмелеринден саиплик келишинде кельген исимлерни бельгили ве бельгисиз чешитлерге айырып язынъыз.

Аюв баласы, эвнинъ босагъасы, пычакъ ярасы, атнынъ аягъы, кой бала-сы, кузь ягъмуры, янъгъызнынъ иши, учакънынъ къанаты, къуш ювасы, йигитнинъ иши, юртнынъ тереги, шеэр сокъагъы, тиш агърысы, талевенинъ беяны, эништемнинъ мектюби.

194-иш. Схемаларгъа эсасланyp, нокъталар ерине уйгъун кельген исимлерни язынъыз. Бир къач исимнен джумлелер уйдуруп язынъыз.

...
...
...
-нынъ

...
...
...
-нинъ

195-иш. Ашагъыдаки дёртлюкни окъунъыз, исимлернинъ келишлерини ве джумледеки вазифесини бельгилеиъыз.

Эр бир ёлнынъ сонъу бар,
Эр ёкъушнынъ эниши.
Эр гедженинъ танъы бар,
Эр келишнинъ кетиши.

(Э. Шемъи-заде)

196-иш. Джедвельни сёз бирикмелеринен толдурынъыз.

Бельгили саиплик келишли исимлернен кельген сёз бирикмелери	Бельгисиз саиплик келишли исимлернен кельген сёз бирикмелери
...	...

42-нджи дерс

НУТУКЪ ИНКИШАФЫ ДЕРСИ

РЕСИМ УЗЕРИНДЕ ЧАЛЫШУВ

197-иш. В. Д. Орловскийнинъ 1868 сенеси япкъан «Къырым манзарасы» серлевалы ресмине дикъкъатнен бакъып, ашагъыда берильген вазифелерни беджеринъыз.

Ресимнинъ серлевасы, онынъ мундериджесинен уйгъун келеми? Не ичюн рессам бу вадийге «алтын» деген эпитет берген? Суаллер боюнджа фикир юрютинъыз ве ашагъыдаки метинлернен танышынъыз.

1. Бу ерлернинъ язы да, кышы да пек аджайип ола. Энди ильк баарден орталыкны ешилъ макъат къаплай, сонъ багъчалар ача, чевре-этраф бинъ ренкке кире, ава мискъ-амбер къокъуларгъа гъаркъ ола. Мен табиятнынъ бу муджизесине бакъа да, айретте къалам. (Ю. Болат)

2. Ава темиз ве салкъын. Ачыкъ пенджерен тазе ава, вишне тереклерининъ сакъызлы къабукъларынынъ къокъусы кире. Багъчадаки тереклер чыплакълангъанлар. Устьлериндеки урбаларыны — япракъларыны ташлагъанлар. Кузь. Беденде ёргъунлыкъ, инсанда рух котеринклиги, гузеллик пейда эте. (Э. Амит)

◆ Ресимнинъ ве метинлернинъ мундериджелерине эасланып, тарифлейиджи инша язынъыз. Нуткъунъызда чешит тюрлю ифаде ибарелери, синоним, антоним, фразеологик бирикмелер, кыяс, эпитетлер киби тасвирий васталарны къулланынъыз.

43-юнджи дерс

ДОГЪРУЛТУВ КЕЛИШИ

◆ Ашагъыда берильген шиирни окъунъыз. Къайд олунгъан исимлерни талиль этинъыз: а) тамыргъа насыл ялгъама къошулгъан? б) насыл суальге джевап берелер? в) насыл мананы ифаделейлер? г) насыл джумле азасы олып келелер?

Сеяткѡа

Юксек кѡая, дагѡларгѡа,
Багѡры чимен багѡларгѡа,
Яйлалар, отлакѡларгѡа,
Достларым, сеяткѡа!..
Озенлернинѡ боюна,
Ешилликлер кѡойнуна!
(З. Кѡуртнезир)

Догѡрултув келиши иш-арекет догѡрултылгѡан предметни анѡлата. Догѡрултув келиши **-гѡа, -кѡа, -ге, -ке** ялгѡамаларынен ифаделене. Меселя: *Мен кишилерге кѡошулып, паромны ялыгѡа янаштырмагѡа ярдым эттим.* (Ш. А.)

Догѡрултув келишиндеки исим **кимге? неге?** суаллерине джевап берип джумледе тамамлайдыжы олып келе: *Талелелерге янѡы сарай кѡурдылар. Кѡалгѡан ишке кѡар ягѡар.* (Аталар сѡзю); *кѡайда? кѡаерге? суаллерине джевап берип, ер алы: Хастанынѡ джаныны кѡуртармакѡ ичюн койге пенициллин алып бармакѡ керек.* (Ш. А.); *не вакѡыткѡа? суалине джевап берип вакѡыт алы: (Кезинти чаршенбеге кѡалдырылды.) вазифесинде ишлетиле.*

198-иш. Догѡрултув келишининѡ ялгѡамаларынен сѡзлерни тюрлендиринѡыз. Берильген сѡзлерден дѡрт-беш джумле тизинѡыз.

Копюр, ода, тюкян, саат, ана, баба, серник, шекер, серги, бор, тахта, саифе, джедвель, чанта.

199-иш. Аталар сѡзлеринде расткельген догѡрултув келишининѡ ялгѡамаларыны кѡайд этинѡыз.

1. Огѡул — ана-бабагѡа таянгѡыч^Т.
2. Джаильге сѡз анѡлатмакѡ
Девеге эндек атлатмакѡтан зордыр.
3. Балкѡурткѡа таланмай, баласралмаз.
4. Чѡльге — сабан, кѡойгѡа — чобан.
5. Кечкен ягѡмургѡа челек тутулмаз.

200-иш. Нокѡталар ерине догѡрултув келишининѡ ялгѡамаларыны язынѡыз.

1. Мышыкѡ... — оюн, сычан... — олюм.
2. Саба Айше ѡл... чыкѡты.
3. Ялдама... бильмесенѡ, сув... тюшме.
4. Ят... сыр берме.

5. Дагъ... кетсенъ бир кунъ...,
Ашайджакъ ал беш кунъ... .
6. Кок... атсанъ, башынъа тюшер.

201-иш. Тапмаджаларнынъ джевапларыны тапынъыз. Нокъта-
лар ерине уйгъун кельген ялгъамаларны иляве этип, кочюринъиз.

Сепетлер... кьоюлмаз,
Базарларда сатылмаз,
Ондан да татлы шей^Ф олмаз.
(Юкью)

202-иш. Шиирни кочюрип язынъыз. Исимлерни сечип, келиш
ялгъамаларынынъ имлясыны изаатланъыз.

Озь арасы келишип,
Бир кунъ эрте сабадан
Узакъ ёлгъа разылыкъ,
Рухсет алып бабадан,

...Узакъ ёлгъа чыкъалар ...
Эмир сырткъа ёл тута,
Къара чёллер артына,
Умер кете тувушкъа,
Къара ногъай юртуна.
(Э. Шемъи-заде)

◆ Догърултув келишинде кельген исимлернинъ синтактик вази-
фелерини бельгиленъиз.

44-юнджи дерс

ТЮШЮМ КЕЛИШИ

◆ Ашагъыда берильген метинни окъунъыз. Къайд олунгъан
исимлернинъ суалини, ялгъамасыны къайд этип, джумледе на-
сыл вазифени беджергенини бельгиленъиз.

Копек тынчланды ве Асаннынъ аякълары устюне яхшыджа ерлешти.
Онынъ башы Асаннынъ кокюсине кельди ве о, башыны узатып, Асаннынъ
бетини ялап алды. Асан оны къучакълады.

О, Акъбашны пек севе эди. Онынъ эр заманки ёлдашы бу копек эди.
Асан оны ич де ынджытмай, эр заман башыны сыйпай, оны ашата.

(У. Ипчи)

Тюшюм келиши шу келиштеки исимден аңлашылган предмет иш-арекетни озюне алганыны ифаделей. Тюшюм келишиндеки исим *кимни?* я да *нени?* суаллерине джевап берип, эр вакыт фиильнен баглана ве джумледе тамамлайджы вазифесинде келе. Меселя: *Ана баланы эвге алып кирди. Эки яш бу иляджны ве тиббият алетлерини койге ет-киздилер.* (Ш. А.)

Тюшюм келиши эдебий тильде *-ны, -ни* ялгамалары вастасынен ифа-деленир, лякин поэзияда ве лакъырдыда базы вакытлары *-н* шекилинде де расткелир. Бойле шекильде олганда *-н* ялгамасындан эвель муль-киет ялгамасы кельмек керек. Меселя: *Масанынъ аягъын сындырды. Мен онынъ хатирин сайдым.*

203-иш. Метинде расткельген тюшюм ве саиплик келишлери-нинъ ялгамаларыны къайд этинъиз.

Бир заманда Менъли Герай ханнынъ огълу авгъа чыкъа^с. О, къаледен дереге тюшип, дагъ ичине кире. Шу куню Хан-заде учъ къараджа, дёрт тиль-ки, бир къач дагъ тавугъы ве бир талай тавшан ата. Авнынъ эписини хыз-метчилери сарайгъа алып кетелер. Хан-заде хызметчилерни йиберип, озю исе, ав ёргъунлыгъыны бираз савуштырмакъ ичюн, къала. Балабан эмен те-реклерининъ салкъын талдасында ятып-турып раатлана. Сонъ Чюрюк-Сув (Джюрюк-Сув) янындаки бир кутюкке отура ве сувгъа бакъып къала. Таш-лар арасында акъкъан сувнынъ шырылдысына чечектен чечекке къонып юрь-ген балкъуртнынъ вызылдысы къошула эди.

(Эфсане)

204-иш. Окъунъыз. Сёзлерни тюшюм келиши ялгамаларынен язынъыз.

Илим, инша, гугюм, хошаф, чам, алма, геми, дерья, Сервер, кунъ.

205-иш. Нокъталар ерине керекли келиш ялгамаларыны къойып, язынъыз. Насыл келишлер ишлетильген?

1. Къашкъыр ... не къадар бакъсанъ, о кене тав ... бакъар^ф.
2. Сен къашкъыр ... аджысанъ, къашкъыр сени ашар.
3. Къарт атны ... тепмеси къатты олур.
4. Догъру ... ёл эр ерде ачыкъ.
5. Ялан ... ёлу къыскадыр.
6. Яланджы ... эви янган да, кимсе инанмагъан.

206-иш. Берильген исимлерни тюшюм келишининъ ялгъама-сынен фииль иле сёз бирикмеси оларакъ язынъыз.

Кузь, къартанам, юнь, гуль, чечек, сув, эништем, дефтери, къалеминь.

45-инджи дерс

САИПЛИК ВЕ ТЮШЮМ КЕЛИШЛЕРИ

207-иш. Суаллерге джевап беринъиз:

1. Саиплик келишининъ ялгъамалары, исимге къошулып, насыл маналарны ифаделейлер?
2. Тюшюм келишининъ ялгъамалары, исимге къошулып, насыл маналарны аңлаталар?
3. Саиплик ве тюшюм келишлеринде кельген исимлер насыл хусусиетлерге коре фаркъланалар?

◆ Джевапларынъызны мисаллернен тасдикъланъыз.

208-иш. Аталар сёзлерини окъунъыз. Саиплик ве тюшюм келишинен кельген исимлерни грамматик талиль этинъиз.

1. Чобаннынъ аягъы етмеген ерге таягъы етер^с.
2. Баба унерини ташлама.
3. Джемаатнынъ сёзю дагъ авдарыр.
4. Лафнынъ сонъу башындан белли.
5. Ашнынъ дады — тузнен, адамнынъ ады — сёзнен.
6. Халкъ йыры узакъкъа эшитилир.
7. Халкънынъ ишанчыны джоймакъ — къолай, тапмакъ — къыйын.
8. Ач къадрини токъ бильмез,
Хаста къадрини сагъ бильмез.

◆ Аталар сёзлерининъ аңлаткъан маналарыны изаатланъыз. Кочюрип язынъыз ве эзберленъиз.

209-иш. Метинни кочюрип язынъыз. Саиплик келишинде кельген исимлерни, джумле азасы оларакъ, талиль этинъиз.

Ойле олды ки, меним яшлыкъ девримнинъ бир къач йылы^ф, бахтыма, чынънынъ, ногъай бейитлерининъ, «Эдиге», «Чорабатыр» киби халкъ дестанларынынъ къуюсы олган Мангъыт ве Чонгъарнынъ Семен, Буюк Ас, Бойкъазакъ, Къарткъазакъ, Къышкъара киби, энъ чет-буджакъ койлеринде кечти.

Эр бир къафиели бейитнинъ, эр бир манзуменинъ, шиир ады ташымагъа акъкъы олмагъаны киби, эр бир чынънынъ да, бедий, акъикъый чынълар сафына кирмеге акъ къазанмагъаныны мен анджакъ 1925 сенелери аңладам.

(Э. Шемьи-заде)

210-иш. Нокъталар ерине уйгъун кельген ялгъаманы къошып, дефтерге кочюринъыз.

Алиме	≤	газета.. икъе.. мектюп..	≥	саифелерини окъуды.
Алиме	≤	газета.. икъе.. мектюп..	≥	окъуды.

211-иш. Берильген метинни кочюрип язынъыз. Бельгили ве бельгисиз саиплик келишинде кельген исимлерни къайд этинъыз.

Асырлар девамында яратылгъан ве ата-бабаларымызнынъ юреклерине синъип къалгъан халкъ музыкасы ве халкъ йырларынен бирликте, агъыздан-агъызгъа, несильден-несильге айтылып, йырланып кельген чынъ ве мане метинлери, макъамлары да, айны бир вакъытта эм динълейиджилернинъ эстетик зевкъ алув чокърагъы, эм де композиторларымызнынъ яратыджылыкъ ильхамларынынъ менбасы оларакъ, халкъымызнынъ рухий медениетининъ энъ дегерли, тюкенмез джевърлеринден бирини тешкиль этип кельмек-телер.

(Э. Шемъи-заде)

46-нджы дерс

НУТУКЪ ИНКИШАФЫ ДЕРСИ

НУТУКЪ УСЛЮПЛЕРИ (ЛАКЪЫРДЫ ВЕ КИТАБИЙ УСЛЮПЛЕР)

◆ Агъзавий ве язма нуткъумыз, кимге, не акъкъында, не макъсатнен айтылгъаны я да язылгъанына коре, **лакъырды ве китабий услюплерге** болюнелер.

Услюплернинъ чешитлери бир сыра къонушув шартларынен багълыдыр:

Къонушув шартлары:

- не акъкъында айтасынъ (язасынъ);
- насыл макъсатнен айта (язасынъ);
- кимнен лакъырды этесинъ (кимге язасынъ);
- не ерде айтасынъ (язасынъ).

Лакъырды услюбини, къоранта азаларынен, достларымызнен къонушкъанда, къулланамыз.

Китабий услюп бир къач чешитке болюнир: *ильмий, бедий, публицистик, ресмий*.

Бедий услюпте шиир, повесть, роман, поэмалар языла. Бедий услюпнинъ макъсады — окъуйыджы я да динълейиджиге чешит левха ве образлар вастасынен тесир этмек. Бедий услюпте язылгъан метинлерде тюрлю васталар къулланыла: *къыяслав, метафора, эпитет* киби.

212-иш. Ашагъыда берильген метинлерни окъуп, насыл услюпте язылгъаныны бельгилеңиз. Метинлер арасындаки фаркълайыджы хусусиетлерни изаатланъыз.

I.

Бильги алсанъ мектепте,
Шадлыкъ осе юректе.
Окъуп, унер огренген
Урьметленир эмекте.

II.

- Асан агъам, саатинъ къачкъа кельди?
 - Косьтегинен берабер сексен кумюшке кельди.
 - Ёкъ, вакъыт — не вакъыт, деп сорайым.
 - Тамам язнынъ орталары.
 - Ёкъ, джаным, анъламайсынъ, акъшамгъа не бар, акъшамгъа?
 - Бизге ашкъа келеджексинъми? Акъшамгъа къартоплы эт пиширемиз.
- (Шакъа)

III. Къырымда эр бир койнинъ озъ ярашыкълыгъы, текрарланмаз дюльберлиги ве озюне хас анъанелери бардыр. Къырымдаки татар койлерининъ эписини бильсем, оларнынъ гузелликлери акъкъында бир нефес баас этсем!

Озюм дюньянынъ бир четинде, ябаний юртта булунам, амма акъылым-фикрим дюньянынъ меркезиндеки Айсерез коюндедир. Дюнья меним ичюн Айсерезден башлана ве кене Айсерезде бите. Бу койнинъ ады акъылымдан кечкенде, ичим нургъа тола, джошам.

213-иш. Ашагъыдаки вазиятке эсасланып, телевизор я да радио яйынында диалог тизинъиз: журналистнинъ халкъ тарихы акъкъында суаллерине джевап беринъиз.

214-иш. «Меним яшагъан ерим (коюм, шеэрим)» серлевалы инша язынъыз. Иншаны бедий услюпте язып, метинде чешит къыяслав, эпитет, синоним сёзлер ве ибарелерни къулланынъыз.

Истесенъиз, къафиели сёзлер ишлетип, озь фикирлеринъизни шиир шеклинде ифаде эте билесинъиз. Бу бедий эсеринъизге сынфдашларынъыз къыймет кессин.

215-иш. «Эдебият» дерслигинъизден бедий услюпте язылгъан тарифлев метнини сечип, дефтеринъизге азынъыз. Бу метиннинъ хусусиетлерини изаатланъыз.

47-нджи дерс

ЕР КЕЛИШИ

◆ Ашагъыда берильген метинни окъунъыз. Къайд олунгъан исимлерни талиль этинъиз: а) насыл суальге джевап берелер? б) насыл ялгъама къошулгъан? в) насыл джумле азасы вазифесини беджерелер?

Баарь кечикти. Февральнинъ ахырында ягъгъан къарнынъ тамгъалары ёл-излерде, эниш-ёкъушларда даа силинмей ята. Эр кунъ уйле мааллерде къайдандыр сюрюлип кельген сия булутлар уфукътан-уфукъкъадже кок къуббесини сарып ала, чырай сыта, кокте афакъаннен алекет къопарып, ялынларынен кок юзюни къамчылап, эртеси куню сабасынадже ерге сувларыны тёке эди.

(Ю. Болаттан)

Ер келишиндеки исим иш-арекет япылгъан ерни, вакъытны ифаделеген предметни бильдире. Ер келиши *-да, -де, -та, -те* ялгъамаларынен ифаделене: *Багъларда ве багъчаларда юзюм кутюклери ве тереклер чыплакълангъан.* (А. Д.)

Ер келишиндеки исим *кимде?* я да *неде?* суаллерине джевап берип, тамамлайджы: *Алтын атеште, адам иште билинir.* (Аталар сёзю); *къаерде?* суалине джевап берип, ер алы: *Акъмесджитте чокъ отураджакъсызмы? — деп сорады...* (Ш. А.); *не вакъыт?* суалине джевап берип, вакъыт алы: *(Севила танъда эвге къайтып кельди).* вазифелеринде къулланыла.

216-иш. Аталар сёзлерини кочюринъиз. Къайд олунгъан исимлернинъ джумледе беджерген вазифесини бельгиленъиз.

1. Бала олгъан эвде ошек олмаз.
2. Дюнъяда изинъ къалсын.
3. Акъыл базарда сатылмаз.
4. Башта акъыл олмаса, эки аякъкъа зор келир.

217-иш. Келишкен исимлерни схема боюнджа ер келишинде язынъыз.

...
...
...
... $\begin{array}{l} \searrow \\ \rightarrow \\ \swarrow \end{array}$ -да

...
...
...
... $\begin{array}{l} \searrow \\ \rightarrow \\ \swarrow \end{array}$ -те

218-иш. «Бизим койде» серлевалы тариф икяесини уйдурып язынъыз.

219-иш. Ашагъыдаки ширий метинни кочюрип язынъыз. Исимлернинъ келишлерини бельгилеп, ялгъамаларнынъ имлясыны изаатланъыз.

...Мына шу зар-заманда,
Шу аджайип диярда,
Алтындагънынъ төрюнде,
Чет койлернинъ биринде,

Тагъал суву сыртында,
Баба-деде юртунда
Яшагъан бир кырджыман
Бекбав акъай намында.

(Э. Шемь-заде)

◆ Ер келишинде кельген исимлер джумленинъ насыл азасы олалар?

48-инджи дерс

ЧЫКЪЫШ КЕЛИШИ

◆ Ашагъыда берильген метинни окъунъыз. Къайд олунгъан исимлерни талиль этинъиз: а) насыл суальге джевап берелер? б) тамыргъа насыл ялгъамалар къошулгъан? в) насыл джумле азасы олып келелер?

Салядин, копюрден кечип, эки къатлы таш эвге догърулды. Дюльгер бо-сагъадан атлады.

— Рустем къайда? — деп сорады Малинин дюльгерден.

Салядин еринден кыбырдамады. Онынъ бурнундан ве яралы яна-гъындан къан акъмакъта эди.

(Ш. Алядин)

Чыкъыш келишиндеки исим иш-арекетнинъ башланувыны, келип чыкъу-выны, айырылгъан ерини, вакътыны, себебини бильдире. Чыкъыш кели-ши -дан, -ден, -тан, -тен ялгъамаларынен япыла: *Шу арада аркъадан аякъ тапырдылары эшитильди. (Р. М.) Денъизден эскен кузь ели онынъ сачларыны ельпиретмекте, чыбалтмакъта эди. (Ш. А.)*

Чыкъыш келишиндеки исим къаерден? кимден? неден? суаллерине джевап берип, тамамлайыджы я да ер алы олып келир.